

ગુપ્તકાલીન કૃષિ વ્યવસ્થા

ડૉ.મેરુભાઈ પી.મકવાણા

મદદનીશ અધ્યાપક,લોકનિકેતન મહાવિદ્યાલય,રતનપુર,પાલનપુર.

સારાંશ :

આપણે સાહિત્યિક અને પુરાતત્વીય પુરાવાઓ બંને પરથી ગુપ્તકાળ વિશે જાણીએ છીએ. ઇ.સ 319 થી ઇ.સ.550 સુધીનો સમય “ગુપ્તકાળ” તરીકે ઓળખાય છે. આ સમયે, ગુપ્ત શાસકોએ રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી હતી. તત્કાલીન કૃષિ વ્યવસ્થા પર પણ તેની અસર પડી હતી. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં કૃષિ પ્રણાલી હેઠળની જમીનના પ્રકારો, જમીનની માલિકી, ખેતી અને ટેકનોલોજી, સિંચાઈની તીવ્રતા અને જમીનની આવક વિશે લખવામાં આવ્યું છે.

➤ જમીન વ્યવસ્થા :

ગુપ્તકાળ દરમિયાન કૃષિ ક્ષેત્રે વધારો થયો હતો, આ સમયગાળા દરમિયાન વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે થયું હતું અને કૃષિ રાજ્યની આર્થિક વ્યવસ્થાનો આધાર હતો. તેના ઉપયોગ પ્રમાણે જમીનનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું હતું. તે સમયના સાહિત્યિક વર્ણનો પરથી આપણે જમીનના પ્રકારો વિશે જાણીએ છીએ. અમરસિંહ દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક 'આમરકોશ'માં 12 પ્રકારની જમીનનું વર્ણન છે. જેમ કે- ઉરવરા (ફળદ્રુપ જમીન), ઉસર (સૂકી જમીન), મારુ (રણ), અપ્રાત (ઉજ્જડ), શડવાસ (ઘાસવાળી જમીન), પંકિલ (કાચડવાળી જમીન), જલ પ્રયામનુપમ (ભીની જમીન), કચ્છ (દરિયા કિનારે જમીન). કિનારાની જમીન, શકર (પથ્થરવાળી જમીન), નદીમાત્રિકા (નદી દ્વારા સિંચાઈવાળી જમીન) અને દેવમાત્રિકા (વરસાદથી સિંચાઈવાળી જમીન) વગેરેનું વર્ણન છે. આ સમયગાળા દરમિયાન, અમને ખેતીલાયક જમીન, પડતર જમીન, રહેણાંકની જમીન, બગીચા અને ગોચર વગેરે વિશે માહિતી મળે છે.

માટીના પ્રકારોના આધારે, વરાહમિહિરે માટીના ચાર મુખ્ય વર્ગો વર્ણવ્યા છે, સફેદ, લાલ, પીળો અને કાળો. તેઓએ આ વિભાજન ખેતીને બદલે રહેઠાણના આધારે કર્યું છે. ખેતીના દૃષ્ટિકોણથી, તેઓ બ્રાહ્મણો દ્વારા સંચાલિત જમીનને વધુ યોગ્ય માનતા હતા. ખેતીની જમીનને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવી હતી, એક સૂકી જમીન અને બીજી ભેજવાળી જમીન.

વસ્તી વૃદ્ધિ વગેરે કારણોને લીધે ગુપ્તકાળ દરમિયાન તમામ પ્રકારની જમીનની માંગ વધી હશે. બિનખેતી જમીનને ખેતીની જમીનમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે રાજા ઘણીવાર પડતર અને ઉજ્જડ જમીનો પણ દાનમાં આપતા હતા. ગુપ્ત સમયગાળા દરમિયાન, તમામ પ્રકારની જમીન (ખિલ, વાસ્તુ અને અપરાહત)નો ઉપયોગ ખેડૂતો અને સમાજના અન્ય વર્ગો દ્વારા કરવામાં આવતો હતો.

➤ જમીનની માલિકી:

સ્મૃતિઓ અનુસાર રાજાને જમીનનો માલિક માનવામાં આવતો હતો. મનુ અને ગૌતમ જેવા સ્મૃતિ લેખકોએ રાજાને ભૂમિનો શાસક ગણાવ્યો છે. ફાહીયાન રાજાને જમીનના માલિક તરીકે વર્ણવે છે, પરંતુ જે ખેડૂતો નિયમિત જમીન કર ચૂકવતા હતા તેઓ તેમની જમીનના વાસ્તવિક માલિક હતા. રાજાને તેની જમીન પર કાયદેસરનો અધિકાર નહોતો. રાજા જમીન મહેસૂલ ચૂકવ્યા વિના તેમના ખેતરો છોડી દેનારા ખેડૂતોની જમીન વેચી શકે છે. મનુએ એમ પણ કહ્યું છે કે જમીન તેની છે જે પહેલા જંગલમાંથી જમીન સાફ કરે છે અને તેને હળ કરે છે. પરંતુ બ્રિસ્પતિ અને નારદ સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિને જમીન પર માલિકી હક્ક હોય તો જ માની શકાય. જ્યારે તેની પાસે કાયદાકીય દસ્તાવેજો છે. જો કોઈ સામાન્ય નાગરિક કોઈ જમીન ખરીદવા માંગતો હોય તો તેણે રાજ્યની પરવાનગી લેવી પડતી હતી. એક જ પરિવારનો કોઈપણ સભ્ય અન્ય સભ્યોની પરવાનગીથી પરિવારની સંયુક્ત જમીનનો પોતાનો હિસ્સો વેચી શકે છે. ગુપ્તકાળમાં, સ્મૃતિ લેખકો રાજાને તમામ પ્રકારની દાવા વગરની મિલકતો હસ્તગત કરવા માટે યોગ્ય માલિક માનતા હતા, જમીનની માલિકીના સંદર્ભમાં, જમીનને રાજા અને વ્યક્તિ બંનેનો અધિકાર માનવામાં આવે છે.

➤ કૃષિ અને ટેકનોલોજી :

ગુપ્તકાળ દરમિયાન આર્થિક પ્રગતિ દરમિયાન કૃષિ ટેકનોલોજીનો પણ વિકાસ થયો. આ પરિવર્તન છતાં પ્રાચીન પરંપરાગત પદ્ધતિઓ પણ અપનાવવામાં આવી રહી હતી. તે દિવસોમાં હળ એ એક મહત્વપૂર્ણ કૃષિ સાધન હતું. હરીશ, જુઓન, સિલ, હરેલી અને ફાલ વગેરે જેવા હળના ઘણા ભાગોનું અમકોશમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કાલિદાસે તેમના સમયમાં બળદ દ્વારા ખેતરો ખેડવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વરાહમિહિરે બળદની વિશેષતાઓ અને શ્રેષ્ઠ બળદમાં કયા ગુણો હોવા જોઈએ તેનું પણ વર્ણન કર્યું છે." હળ પછી બીજું કૃષિ સાધન, ફૂદડું હતું. ખેતીમાં બળદ ગાડાનો પણ ઉપયોગ થતો હતો.

ગુપ્ત કાળની કૃષિ પ્રણાલી હેઠળ, ખેતરોમાં ખેડાણ, વાવણી, સિંચાઈ, લણણી વગેરે જેવી કૃષિ પ્રક્રિયાઓ હાથ ધરવામાં આવતી હતી. ખેડાણ (કર્ષ) ઉપરોક્ત સમયગાળા અને મોસમથી શરૂ થયું. આ માટે, પાનખર અને

વસંતને યાદોમાં ગણવામાં આવે છે. વરસાદની મોસમ ખેડૂતો માટે વરદાન ગણાય છે. ઘણી વખત જમીન ખેડવી સારી માનવામાં આવતી હતી. તેને અલગ અલગ નામ આપવામાં આવ્યા હતા. બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે જે વ્યક્તિ ખેડાણ અથવા વાવેલી જમીનનું દાન કરે છે તે સ્વર્ગનો હકદાર છે. આ સાથે સામૂહિક ખેતીનો પણ ઉલ્લેખ છે.

વાવણીને 'વપ' કહેતા. વાવણી માટે વરસાદની ઋતુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. સ્મૃતિ સાહિત્યમાં વાવણી કરતી વખતે ખેડૂતો વિશે કેટલીક મહત્વપૂર્ણ વાતો લખવામાં આવી છે. જેમાં વાવણી, સમય, બીજનો જથ્થો, ભેજવાળી અને ફળદ્રુપ જમીન વગેરેનું વર્ણન છે. કેટલાક પાકો પણ વાવણીને બદલે વાવવામાં આવ્યા હતા. ખેડૂતો ઉપજ વધારવા માટે પૂજા અને યજ્ઞ વગેરે પણ કરતા હતા.

પાક જ્યારે પાકે ત્યારે લેવામાં આવતો હતો. જેને લવ પણ કહેવામાં આવતું હતું. ડાંગરનો પાક પાનખરમાં પાકે ત્યારે લણવામાં આવતો હતો. લણણી કર્યા પછી, પાકને ખુલ્લી જગ્યાએ એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યારબાદ તેમાંથી ભૂસું અને અનાજ બંને અલગ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રક્રિયાને 'મનાની' એટલે કે ઊંડું થવું કહેવાય છે. ભૂસ અને અનાજને અલગ કરવાનું નામ નિષ્પાવ હતું. લણણી કરેલ પાક બળદગાડા દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રેણિંગ ઉપરાંત, અનાજને લૂપ પર પણ ચાળીને ચાળવામાં આવતા હતા. હવા દ્વારા અનાજને અલગ કર્યા હોવાના ઉલ્લેખો છે. ખેતીકામના અંતે કેટલીક ધાર્મિક વિધિઓ પણ કરવામાં આવી હતી. બાદમાં અનાજ માપીને અનાજ ભંડારમાં ભરવામાં આવ્યું હતું.

➤ સિંચાઈ પ્રક્રિયા :

જે રીતે ગુપ્તકાળ દરમિયાન જમીનને અનેક પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવી હતી. તેના આધારે, સિંચાઈના કુદરતી અને કૃત્રિમ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. કુદરતી સિંચાઈના મુખ્ય સ્ત્રોત વરસાદ, નદીઓ, તળાવો અને ઝરણા હતા. જ્યારે નહેરો, તળાવ, ફૂવા અને જળાશયો દ્વારા કૃત્રિમ સિંચાઈ કરવામાં આવતી હતી. કાલિદાસની કૃતિઓમાં સિંચાઈને લગતા અનેક ઉલ્લેખો છે. ખેતી સિંચાઈ દ્વારા જ અનેક પ્રકારના અનાજનું ઉત્પાદન કરે છે. કાલિદાસે પણ ઘણી નદીઓનું વર્ણન કર્યું છે. જેમ કે- સિંધુ, ગંગા, યમુના, મંદાકની, ક્ષિપ્રા અને બ્રહ્મપુત્રા વગેરે.

નદીઓ ઉપરાંત તળાવો અને ઝરણાંઓને સિંચાઈના કુદરતી માધ્યમ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢ લેખમાં પણ સુદર્શન તળાવનો ઉલ્લેખ છે. કૃત્રિમ માધ્યમોનો પણ ઉપયોગ થતો હતો. અમરકોશમાં પાણી ખેંચવા માટેના યંત્રનું વર્ણન કરનાર બાણભટ્ટ પણ હર્ષચરિતમાં સિંચાઈ અંગે થોડું વર્ણન આપે છે. ફૂવાઓ ઉપરાંત, તળાવો પણ સિંચાઈના કૃત્રિમ માધ્યમો હતા. ચીની પ્રવાસી હ્યુ ત્સાંગે પણ તેના પુસ્તકોમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત નહેરો દ્વારા પણ જમીન સિંચાઈ થતી હતી. અમરકોશમાં તેમને 'કર્પુ' કહેવામાં આવ્યા છે.

નહેરો દ્વારા સિંચાઈનું પણ મહત્વ હતું, તે નદીઓના પાણીને નિયંત્રિત કરે છે, પૂર વગેરેમાં ઘટાડો કરે છે અને પાકને નાશ પામતો બચાવે છે, તેથી તેને પાણીના નાળા કહેવામાં આવે છે. આ રીતે આપણને આ સમયગાળામાં ખેતી માટે સિંચાઈના સાધનોનું વર્ણન મળે છે. મૌર્યકાળની સરખામણીમાં ગુપ્તકાળમાં સિંચાઈની પર્યાપ્ત વ્યવસ્થાનો અભાવ હોવાનું પણ જણાય છે.

➤ જમીન મહેસૂલ :

ગુપ્ત કાળ દરમિયાન વહીવટી જવાબદારીઓ નિભાવવા માટે મહેસૂલની વ્યવસ્થા શું હતી તે સ્પષ્ટ નથી. તેમ છતાં, આ સંદર્ભમાં, સમુદ્રગુપ્તના શાસનના નવમા વર્ષનો ગયા દાન પત્ર અને પાંચમા વર્ષે નાલંદા દાન પત્ર નોંધપાત્ર છે. આ રીતે સાદા કરને ભાગમાં વર્ણવવામાં આવે છે. જે કદાચ ઉપજના 1/4 થી 1/6 સુધીની છે. તેને ભાગ કહેવામાં આવતું હતું અને તે મુખ્યત્વે અનાજના રૂપમાં લેવામાં આવતું હતું.

ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન અનુસાર, "સરકારી જમીન પર ખેતી કરનારાઓને જ તેમાંથી થતી આવકનો હિસ્સો ચૂકવવો પડતો હતો." જેનો અર્થ એ છે કે મહેસૂલ મુખ્યત્વે રાજ્યની જમીનના ભાડામાંથી મેળવવામાં આવતું હતું તે નારદ સ્મૃતિમાં ઉલ્લેખિત છે કે જ્યારે ખેડૂતોને જમીન કર તરીકે આપવામાં આવતી હતી, ત્યારે તેને હિરણ કહેવામાં આવે છે મનુ માટે, 1/6, 1/2 હિસ્સો કર તરીકે લેવામાં આવ્યો હતો.

ઉપરોક્ત ગુપ્તકાળના કૃષિ તબક્કાના વિવિધ પાસાઓનો અભ્યાસ કરીને તે સમયની પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. જમીનની લાક્ષણિકતાઓના આધારે જમીનને વિવિધ પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવી હતી. જમીનની માલિકીની બાબતમાં, રાજ્યની જમીન સ્પષ્ટપણે રાજા અને સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ બંનેનો અધિકાર ગણી શકાય. કૃષિ અને ટેકનોલોજીમાં, મૌર્ય કાળથી પ્રચલિત કૃષિ પ્રણાલીનો આધાર બનાવવામાં આવ્યો હતો. સિંચાઈના સાધનો કુદરતી (વરસાદ, નદી, તળાવ) અને કૃત્રિમ (નહેર, તળાવ, ફૂવા) હતા. ગુપ્ત સમયગાળા દરમિયાન, જમીન મહેસૂલ ઉત્પાદનના 1/4 થી 1/6 સુધી લેવામાં આવતો હતો. જે ભાગ, ભોગ હિરણ, ઉદ્રંગ અને ઉપરીકાર વગેરે સ્વરૂપે એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

• સંદર્ભગ્રંથ:

1. અમરકોશ- 1/5-6
2. બૃહત્સંહિતા
3. યાદવ, શંકર, પ્રાચીન ભારતમાં કૃષિ અને ખેડૂતોની સ્થિતિ.
4. ઉપાધ્યાય, ભગવતશરણ, કાલિદાસ અને તેમનો યુગ.

5. શર્મા, આર. એસ., પ્રારંભિક ભારતનો આર્થિક અને સામાજિક ઇતિહાસ.
6. વી.એ. સ્મિથ, ભારતનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ, ચોથી આવૃત્તિ.
7. નારદ સ્મૃતિ - 11/23

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF
RESEARCH**

(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

ડૉ.મેરુભાઈ પી.મકવાણા

In recognition of the publication of the paper entitled
ગુપ્તકાલીન કૃષિ વ્યવસ્થા

Published in Volume 02, Issue 03, June 2024.

EDITOR IN CHIEF